

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Στρατηγική των κεφαλαίων και γραφειοκρατικές λειτουργίες: μια περίπτωση μίσθωσης προσόδων στα 1790

Σπύρος Ι. Ασδραχάς

doi: [10.12681/er.9394](https://doi.org/10.12681/er.9394)

Copyright © 2016, Σπύρος Ι. Ασδραχάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ασδραχάς Σ. Ι. (2016). Στρατηγική των κεφαλαίων και γραφειοκρατικές λειτουργίες: μια περίπτωση μίσθωσης προσόδων στα 1790. *The Gleaner*, 11, 160–174. <https://doi.org/10.12681/er.9394>

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ:

Μιά περίπτωση μίσθωσης προσόδων στὰ 1790

Ἐπιφορμὴ στὶς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν δίνει ἓνα συμφωνητικὸ ἀνάμεσα στὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ καὶ στὸν Ἰωάννη Ξάνθη, συνομο-λογημένο στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1790· ἀντικείμενό του ἡ μίσθωση τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας ποὺ ἀποτελοῦσαν μέρος ἀπὸ τὶς προσόδους τοῦ Καπουδᾶν πασᾶ στὸν ὁποῖο ὑπαγόταν τὸ νησί. Γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα πρόσωπα περιττεύουν τὰ σχόλια¹: γιὰ τὸ δεύτερο εἴμαστε ἐλάχιστα κατατοπισμένοι: τὸ συναντᾶμε νὰ παίρνει μέρος στὶς κοινοτικὲς διαμάχες τῆς πατρίδας του, τῆς Ἀθήνας, μετέχοντας στὴ μερίδα ποὺ ὑποστηρίζει τὸ Χατζῆ Ἀλῆ καὶ τὸ μητροπολίτη Ἀθανάσιο, δηλαδὴ στοὺς κύκλους ποὺ συνιστοῦν τὸ παραδοσιακὸ ἀθηναϊκὸ ἀρχοντολόγιο²: στὰ 1780 μεσολαβεῖ στὸ πατριαρχεῖο γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος τῆς Βενετίας γιὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ ἐκλογή τοῦ Σωφρόνιου Κουτουβαλιῆ³: ἔχει κτήματα στὴν Ἀθήνα, τῶν ὁποίων δὲ γνωρίζουμε τὴν ἔκταση, κ' ἓνας του ἀδελφός, ὁ Δημήτριος, ἀναγράφεται ἀνάμεσα στὶς προυχοντικὲς οἰκογένειες ποὺ, μαζί μὲ τοὺς

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ* (= *Φροντισματα*, Ἀθήνα, 1962, σ. 67-88)· *Γύρω στὸν Κάλβο καὶ τὸν Κοδρικᾶ. Σχολιασμένα κείμενα*, Ἀθήνα, 1954 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλο-ελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 6 (1953-4), 250-62)· *Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχή του* (= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1977), σ. 348-61, 482-3· Ἀλκίης Ἀγγέλου (ἐκδ.), *Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα, 1963, σ. 209-34· Ξ. Λευκοπαρίδης, *Οἱ «Ἐφημερίδες» τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθήνα, 1965 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὶς «Ἐποχές», ἀρ. 26-7, 1965). Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία: Α. Δ. Δασκαλάκης, *Κοραῖς καὶ Κοδρικᾶς, ἡ μεγάλη φιλολογικὴ διαμάχη τῶν Ἑλλήνων, 1815-1821*, Ἀ-

θήνα, 1966· Ι. Δ. Δημάκης, *Δύο πολιτικά στιχογραφήματα*, «Ὁ Ἐραμιστής», Γ' (1972), 33-39.

2. Ι. Μπενιζέλος, *Ἐφημερίδες* (= Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Ι, Ἀθήνα, 1889, σ. 114)· Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ΙΙ, Ἀθήνα, 1902, σ. 295· ἡ ταύτιση τοῦ Ξάνθη τῶν «Ἐφημερίδων» μὲ τὸν Ἰωάννη Ξάνθη γίνεται κατὰ συμπερασμό.

3. Μ. Μανούσακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον ἐλληνικὴν ἀδελφότητα*, Βενετία, 1968, σ. 98-100.

ἐκπροσώπους τῶν συντεχνιῶν, ἀποτελοῦν τὸ ἐκλεκτορικὸ σῶμα τῆς Ἀθήνας⁴· στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔπου τὸν συναντᾷ φτάνοντας ὁ Κοδρικᾶς στὰ 1790, ἔχει σχέσεις μὲ παράγοντες τοῦ Φαναριοῦ⁵ καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει μαζί τους οἰκονομικὲς δοσοληψίες. Δὲν ξέρομε τίποτε γιὰ τὶς οἰκονομικὲς του δραστηριότητες, ἀλλὰ οἱ οἱ κύκλοι μέσα στοὺς ὁποίους κινεῖται ἀφήνουν νὰ τὶς καταλάβουμε: ἐμπόριο, τοκογλυφία, μίσθωση τῶν προσόδων· εἶναι τὸ τυπικὸ τρίπτυχο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κεφαλκίων στὴν ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

I

Τὸ συμφωνητικὸ πού παρουσιάζουμε παρακάτω βρίσκεται στὸ τμήμα τοῦ Ἀρχείου Κοδρικᾶ πού στεγάζεται στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης⁶· γραμμένον ἀπὸ κάποιον πρόσωπο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ὁ ὁποῖος ὑπογράφεται μὲ τὸ πατρικὸ του ὄνομα (Παναγιωτάκης Καγκελέρης), πιάνει τὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη σελίδα ἐνὸς δίφυλλου πού ἔχει ἀριθμὸ καταμέτρησης 102. Τὴν ὑπόδειξή του τὴν ὀφείλω στὸν κύριο Κ. Θ. Δημαρά· ἄς δεχθεῖ τὸ σημεῖομα αὐτὸ ὡς ἀντίδωρο.

Εἰς δόξαν Χριστοῦ

Μὲ τὸ παρὸν φανερόνομεν ἡμεῖς οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι ὅτε Ἰωάννης Ξάνθης καὶ ὁ Sig(no)r παναγιωτάκης Καγκελέρης, ὅτι τὴν σήμερον συμφώνως καὶ μὲ κοινὴν γνώμην ἀγώρασαν συνδροφυκῶς τὸ νησίον τῆς ἔγενας οἱ δύο τους, δίδοντας ὁμοῦς ὅλλα τὰ ἄσπρα ὁ Sig(no)r Ἰωάννης Ξάνθης τώσον τοῦ μεριδίου του, ὡσὰν καὶ διὰ τὸ μερίδιον τοῦ S(ignor) παναγιωτάκη. ὅθεν τὴν σήμερον περὶ τούτου ἐμέτοισεν διὰ τὸ πεσινάτι τοῦ αὐτοῦ νησίου γρόσια τέσσεραὶς χιλιάδαις διακόσια πενήντα, ἧτι Νο 4250. καὶ διὰ τὸν μπακιγὲ τοῦ αὐτοῦ νησίου ὁποῦ ἔχει νὰ μετρηθεῖ τὸν αὔγουστον ὁποῦ εἶναι γρόσια χίλια ἑπτακόσια εἰδωμήντα πέντε ἧτι Νο 1775.- καὶ διὰ αὐτὰ ἔδωσεν ὁ αὐτὸς S(ignor) Ἰω(άννης) Ξάνθης ὁμολογίαν ἰδιωχειῶς του ὑπογεγραμμένην εἰς τὸν χαζινὲ τοῦ Κ(απουδ)ὰν πασιὰ ἐφέντη μας διὰ νὰ τὰ μετρίση τὸν αὔγουστον. Λοιπὸν διὰ τὰ μισὰ τῶν ἄνωθεν ἄσπρων ἔχει νὰ πληρώνη ὁ S(ignor)

4. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, I, 384 (I. Ξάνθης), 257, 265-7, 320, II, 323, 328, III, 139 (Δ. Ξάνθης).

5. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σ. 28, 34.

6. Κ. Θ. Δημαράς, *Προτομή*, σ.

67-8· Φίλιππος Η. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α, Τὰ Βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, σ. 12 - 13.

παναγιωτάκης καγκκελέρις τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη τὸ διάφωρον τῶν αὐτῶν ἕως νὰ ἔμπουν εἰς χειρας του τὰ αὐτὰ πρὸς εἴκοσι τὰ ἑκατὸν τὸν χρόνον, ἔστωτας καὶ τὰ ἐμέτοισεν διὰ αὐτόν. Καὶ οὕτως ὁ τι διάφωρον ἤθελαι ἔξαποστήλει ὁ ἅγιος θεός, τῶσον καὶ ὁ τι ζιμία (ὁποῦ ὁ θεὸς φυλάξει) εἶχεν ἀκολουθήσει, ἔχει νὰ γείνεται δύο μερίδια, πέρονοντας ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης τὰ μισά, ὁμοῦ καὶ τὰ ἄσπρα ἄλλα ὅσα ἐμέτοισεν ὁμοῦ μὲ τὸ συμφωνηθὲν διάφωρόν τους, τὰ ἄλλα μισὰ νὰ τὰ πέρηγ ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης καγκκελέρης, τὸ ὅποιον εὐγάζωντας πρῶτον τὸ Καπιτάλε του ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης ὁποῦ ἐμέτοισεν, τὸ διάφωρον, τῶν αὐτῶν ἄσπρῶν ὁποῦ ἔχει νὰ τοῦ πληρώσῃ ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης, καὶ τὰ ἔξωδα ἄλλα ὁποῦ ἤθελαν κάμει διὰ τὴν αὐτὴν ἐπιτήρησιν, ἐκεῖνο ὁποῦ θεοῦ εὐδοκία ἤθελε ν' ἀπομένει ἔχει νὰ μεράζεται ὡς ἄνωθεν.— ὁμοίως ἀκολουθῶντας ζιμίαν ὑπόσχεται ὁ αὐτὸς *S(ignor)* παναγιωτάκης ἄνευ λόγου προφάσεως καὶ ἀγοπορίας νὰ πληρώσῃ τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη τὸ ἀνάλογον τοῦ μεριδίου του διὰ τὰ μισά, ὁμοῦ καὶ τὸ συμφωνηθὲν διάφωρον τῶν ἄσπρῶν του ὡς ἄνωθεν.— καὶ ὁ αὐτὸς Ἰω(άννης) Ξάνθης ὑπόσχεται νὰ ντιριγγέρη καὶ νὰ ἐπιτηρῇ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν τοῦ αὐτοῦ νησιῦ μὲ κάθε φόβον θεοῦ, κάνοντας ἐκεῖνο ὁποῦ τὸν φωτίσει ὁ ἅγιος θεὸς μὲ κάθε πληρεξουσιώτητα, καὶ ἡ μὲν καὶ τὸ δέκατον κριθαρίου σιταρίου καὶ ἄλλο ὁποῦ ἤθελεν δώσει ὁ θεός, δὲν ἤθελε εὔρει νὰ τὸ πουλήσῃ ἅπάνω εἰς τὸν τόπον μὲ καλὴν τιμὴν, ἐμπορεῖ νὰ τὸ σικώσῃ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ νὰ τὸ στέλνῃ ὅθεν ὁ ἅγιος θεὸς τὸν φωτίσει διὰ νὰ ἐπητύχη τὴν ὀφέλημον πουλησίην του. καὶ πουλῶντας το νὰ ἔχη νὰ παραδεινῇ τὸν λογαριασμόν τῆς πουλήσεως τοῦ *S(ignor)* παναγιωτάκη.

Ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης στέλνει τὸν ἀδελφόν του Κύρ γιανάκος εἰς τὸ αὐτὸ νησί διὰ νὰ κρατῇ καὶ αὐτὸς ἕνα τευτέρι, μὲ κοντιτζιόνε νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ ὁ ἀδελφός του ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης διὰ τὸν κόπον του καὶ δουλευσίν του ἐξ ἰδίων του καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν μέσην, ἔχοντας χρέος ὅμως νὰ δώσει μίαν γραφὴν ἀνηκτῆ τοῦ *S(ignor)* Ἰω(άννου) Ξάνθη ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης πρὸς τὸν ἀδελφόν του αὐτόν διὰ νὰ ἔχη νὰ ἀργικᾶ ἄλλαις ταῖς ὀριδίαις ὁποῦ ὁ *S(ignor)* Ξάνθης ἤθελεν τοῦ δώσει. ὑποσχόμενος ὁ *S(ignor)* παναγιωτάκης ἂν ἤθελε ἀκολουθήσει κανένα ἐναντίον ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του ἢ σφετερισμός, νὰ ἀποκρίνεται εἰς ἄλλα αὐτὰ ὁ ἀδελφός του *S(ignor)* παναγιωτάκης χωρὶς νὰ δωκιμάζει ἢ μέσις διὰ αὐτὸ καμμίαν ζιμίαν. ὁμοίως στέλνει καὶ ὁ *S(ignor)* Ἰω(άννης) Ξάνθης τὸν ἀδελφόν του Κύρ δημίτρι Ξάνθη ἀπὸ μέρος του/ διὰ νὰ ἐπισταστήσῃ καὶ αὐτὸς μαζί μὲ τὸ Κύρ γιαννάκος καγκκελιέρη

καὶ νὰ κάμουν τασίλη τὸ αὐτὸ νησι εἰς ὃ τι ἤθελεν δώσει, ἀπερνώντας οἱ δύο τους μὲ ὑρίνην καὶ ἀγάπην ὡς καθολικὰ ἀδέλφια, ἀγροικώντας καὶ οἱ δύο ἄλλαις ταῖς ὀρδινίαις τοῦ Ἰω(άννου) Ξάνθη, ὑπόσχεται δὲ ἀμοιβαῖως εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν καὶ ὁ S(ignor) Ξάνθης διὰ τὸν ἀδελφόν του Κύρ δημίτριον νὰ παρασταθῇ εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν μὲ κάθε φόβον θεοῦ δίχως νὰ κάμῃ ἀσπροῦ σφετερισμὸν εἰς τὸ μάζωμα τοῦ αὐτοῦ νησιού, καὶ ἡ μὲν καὶ φανεῖ, καὶ βεβαιωθεῖ ἕνα παρόμοιον πράγμα ἔχει νὰ τὸ ἀποκρίνεται ὁ ἀδελφός του S(ignor) Ἰω(άννης) Ξάνθης χωρὶς νὰ δοκιμάζει ἢ μέσις καμμίαν ζιμίαν. καὶ διὰ τὸν κόπον του ἔχει νὰ τοῦ τὸν πληρώνῃ ὁ ἀδελφός του ἕξ ἰδίων του.— ἂν οὕτως δὲ ἕξ αἰναντίας ὁ ἀδελφός τοῦ S(ignor) παναγιωτάκη, διὰ καμμίαν ἐτίαν ὁποῦ νὰ ἔχη καὶ δὲν ἤθελαι πάγει νὰ παρασταθῇ, εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, τότες ὁ Κύρ δημίτριος Ξάνθης ἔχει νὰ πληρώνεται τὸν κόπον του ἀπὸ τὴν μέσιν, ὃ τι ἤθελαι ἀποφασίσει ὁ S(ignor) Ξάνθης συμφώνως μὲ τὸν S(ignor) παναγιωτάκη. οὕτως λοιπὸν μὲ κοινὴν εὐχαρίστησιν ἴδια θελήσῃ ἔμειναν εἰς τὸ ἀναμεταξί τους σύμφωνοι ὑπὸ ταῖς ἄνωθεν ὑπέρογογεγραμμέναις συμφωνίαις ὄντας εὐχαριστημένοι εἰς τὰ ὃ τι ὁμογνώμως ἔκαμαν, Καὶ εἰς ἔνδυσιν τῆς ἀληθείας ἔγειναν δύο παρόμοια γράμματα ὑπογεγραμμένα ἰδιωχειῶς τους ἔχοντας ὁ κάθε εἷς ἕνα, ἵνα ἔχει τὸ κάθε κύρος καὶ Ἰσχύν, εἰς ἀσφάλειαν.—

Κωνσταντινούπολις Σα(ββάτω) αἡ Ἰουνίου π(α)λ(αίων) 1790.

Ἰω(άννης) Ξάνθης βαιβεόνω :—

Παναγιωτάκης Καγκελλέση βεβαιῶ.

Τὸ κείμενον δὲν παρουσιάζει λεκτικὰς ἢ σημασιολογικὰς δυσκολίας. Πεισιάντι σημαίνει προκαταβολὴ καὶ πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἀποκοπὴ ποσὸ (ber vech-i pisin) ποῦ καταβάλλει ὁ μισθωτὴς ἐνὸς μουκατᾶ. Μπακιγές (bakıye) εἶναι τὸ ὑπόλοιπον (τοῦ ἐνοικίου τῆς φορολογικῆς προσόδου ἐδῶ). Ντιαιγγέρεϊ (dirigere) = διευθύνει. Τασίλι (ἀντὶ ταξίλι, tahsil) σημαίνει τὴν εἴσπραξιν (τῶν προσόδων τοῦ νησιοῦ). Στὴν ὑπογραφή του ὁ Ξάνθης προτάσσει τὶς δύο παράλληλας γραμμὰς μὲ τὶς τελείας, δηλαδὴ τὸ σημάδι μὲ τὸ ὅποιο συνοδεύουν τὶς ὑπογραφὰς τους οἱ ἐλευθεροτέκτονες. Τὸ συμβόλαιον χρονολογεῖται στὴν πρώτη Ἰουνίου, ἐνῶ ἡ μίσθωσις τῶν φορολογικῶν προσόδων τῆς Αἴγινας κλείστηκε, καθὼς θὰ δοῦμε, στὶς τρεῖς τοῦ ἴδιου μήνα.

II

Γιὰ τὴ συνεταιρικὴ μίσθωσις τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας ὁ Κοδρικὰς κάνει δύο σύντομες νύξεις στὶς Ἐφημερίδες του : τὴν πρώτη φορά, μὲ ἡμερομηνία 1 Ἰουνίου, γιὰ νὰ πεῖ ὅτι κατέβηκε «εἰς τὴν Πόλιν

διὰ τὴν δουλειὰν τῆς Αἰγίνης» — γιὰ νὰ πάρει τὸ μπουγιουρντὶ μετὰ τὸ ὁποῖο ἐπικυρωνόταν ἡ μίσθωσις : τὴ δευτέρῃ, μετὰ χρονολογία 3 Ἰουνίου, γιὰ νὰ σημειώσῃ : «κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐτελείωσεν ἡ δουλειὰ τῆς Αἰγίνης. Ἐπέρασα λοιπὸν εἰς Γαλατᾶν καὶ ἔδωκα τὸ μπουγιουρουλδὶ τῷ Ξάνθῃ καὶ ἐπῆρα τὸ γράμμα»⁷, δηλαδὴ τὸ συμφωνητικὸ πού παρουσιάσαμε παραπάνω. Ὡστόσο πρὶν ὁ Κοδρικᾶς εἶχε μπορέσει νὰ πάρει μετὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν προστατῶν τοῦ τοῦ Φαναριοῦ τὴ θέση τοῦ γραμματέα τοῦ δραγουμάνου τοῦ στόλου. Τὴ δραγουμανία τὴν εἶχε πάρει στίς 28 Ἀπριλίου 1790 ὁ Κωστάκης Χατζερῆς⁸ καὶ τὴν ἴδια μέρα ὁ Κοδρικᾶς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ προωθήσῃ τὴν ἰδέαν νὰ τοῦ δοθῇ ἡ «γραμματιτζία τοῦ δραγομάνου»⁹. τὴν ἐπόμενη πῆρε τὴν ὑπόσχεση τοῦ διορισμοῦ του ἀπὸ τὸ νέο δραγουμάνο καὶ στίς 2 Μαΐου ἀναγνώριστηκε», ὅπως λέει, γραμματικῶς. Θυμίζουμε αὐτὰ τὰ περιστατικὰ γιὰτὶ εἰκονογραφοῦν τὴ σύζευξιν μιᾶς γραφειοκρατικῆς λειτουργίας καὶ μιᾶς οἰνομικῆς ἐπιλογῆς.

Στὴν ἐπιχείρησιν τῆς μίσθωσις τῶν προσόδων τῆς Αἰγίνης ἐκεῖνος πού καταθέτει τὰ κεφάλαια εἶναι ὁ Ξάνθης· τὸ μερίδιον τοῦ Κοδρικᾶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα δάνειον πού τοῦ παραχωρεῖ ὁ πρῶτος : ἐκεῖνο δηλαδὴ πού ἐπιτρέπει στὸν Κοδρικᾶ νὰ κερδοσκοπήσῃ στὸν τομέα τῶν δημοσίων προσόδων εἶναι ἡ λειτουργία πού ἀσκεῖ, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ τίς ἐκμισθώσῃ, χωρὶς προφανῶς νὰ πλειοδοτήσῃ. Ἡ ἀμοιβὴ τῆς ὑπηρεσίας πού ὀρίζεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ λειτουργία εἶναι συνάρτηση ἐνὸς προσδοκώμενου κέρδους πού βαρύνεται ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτησιν ἐνὸς ὑψηλοῦ τόκου. Πρῶτῃ λοιπὸν παρατήρησιν· βρισκόμασθε μπροστὰ σὲ μιὰ τυπικὴ περίπτωσιν ὅπου ἡ λειτουργία πού ἐγγράφεται στὴ διαδικασίαν τῆς ἀθέτης κοινωνικῆς κινητικότητος ὀδηγεῖ σὲ παράλληλες εἰσοδηματικὰς προσκλήσεις, δηλαδὴ στὴν ὀριζόντια κοινωνικὴ κινητικότητα.

Οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε τὸ ἐλάχιστον ἐπίπεδον τοῦ προσδοκώμενου κέρδους ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπένδυση. Καθὼς εἶδαμε, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους, ὁ Κοδρικᾶς, δὲν ἐπενδύει δικό του χρῆμα, ἀλλὰ συνάπτει ἀπὸ τὸ δεύτερον συμβαλλόμενον ἓνα δάνειον μετὰ τὸ ὁποῖο καλύπτει τὴ δική του συμμετοχὴ καὶ ἡ ὁποία ἀνέρ-

7. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σ. 36. Τὸ συμβόλαιον διασαφηνίζει τὴ φράσιν αὐτὴν, ὅτι δηλαδὴ ἡ μίσθωσις ἔγινε στὸ ὄνομα τοῦ Ξάνθῃ καὶ στὸ δικό του.

8. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σ. 31.

Β. Σφυρόπουλος, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ φορεῖς*, Ἀθήνα, 1965, σ. 131-6.

9. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σ. 31-2.

χεται στὸ μισὸ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τῆς συντροφίας· ὁ τόκος εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 20%, δηλαδή αὐτὸς ποὺ θὰ ἴσχυε σὲ μιὰ περίπτωση θαλασσοδάνειου. Τὸ ποσοστὸ τοῦ τόκου ὀρίζει τὸ ἐλάχιστο ἐπίπεδο τοῦ προσδοκώμενου κέρδους, δηλαδή τὸ ἐλάχιστο ἐπίπεδο ποὺ σημαδεύει τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὸ ὕψος τῆς ὀνομαστικῆς καὶ τῆς πραγματικῆς προσόδου· σ' αὐτὴ τὴ διαφορά πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ δαπάνες γιὰ τὶς ὁποῖες κάνει λόγο τὸ συμφωνητικὸ χωρὶς νὰ τὶς ἐκφράζει ἀριθμητικὰ, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες οἱ ὑπηρεσίες ποὺ θὰ πρόσφεραν δυὸ πρόσωπα στὰ συμβαλλόμενα μέρη. Στὸν τύπο τῆς ἐταιρείας αὐτῆς ἔχουμε συνδυασμὸ τοῦ θαλασσοδάνειου μὲ τοὺς ὅρους ποὺ ἰσχύουν στὶς διμερεῖς ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες — ἴση συμμετοχὴ στὶς ζημιὲς καὶ στὰ κέρδη —, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξῆς διαφορά : ἐνῶ στὶς διμερεῖς ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες ὁ παράγοντας τῆς ἐργασίας ἀντιστοιχεῖ συνήθως στὸ 1/3 τῶν κεφαλαίων καὶ ἔτσι στὰ 25% τοῦ προσδοκώμενου κέρδους, ἐδῶ ἡ διεύθυνση τῆς ἐπιχείρησης ποὺ ἐπωμίζεται ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους δὲν ἀλλοιώνει τὴ σχέση τῶν ποσοστῶν συμμετοχῆς· ὁ παράγοντας ὡστόσο τῆς ἐργασίας ἐξυπηρετεῖται ἀναλογικὰ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους, ἐφόσον ἡ ἐργασία παρέχεται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲ μετέχουν στὴν ἐταιρεία.

Μολονότι ἡ δανειοδότηση γίνεται μὲ τοὺς ὅρους ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὸ θαλασσοδάνειο, ἡ περίπτωση τοῦ ἀπόλυτου κινδύνου ἀποκλείεται. Ὑπάρχει, ἀντίθετα, ἡ πρόβλεψη στὸ συμβόλαιο γιὰ ἐνδεχόμενες ἀπώλειες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ χρεώστης ὑποχρεώνεται στὴν ἀπόσβεση τοῦ τμήματος τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἔχει διασωθεῖ καὶ στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν τόκων ποὺ βαρύνουν τὸ τμήμα αὐτό : «ὁμοίως, ἀκολουθώντας ζημίαν, ὑπόσχεται ὁ (...) Παναγιωτάκης (...) νὰ πληρώνει τοῦ (...) Ἰωάννη Ξάνθη τὸ ἀ ν ἄ λ ο γ ο ν τοῦ μεριδίου του διὰ τὰ μισὰ ὄμοῦ καὶ τὸ συμφωνηθὲν διάφορον τῶν ἀσπρῶν του». Τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ τόκου δὲν εἶναι συνάρτηση τοῦ κινδύνου ἀλλὰ τοῦ ἀντίστοιχου ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἀπόστασης ἀνάμεσα στὴν ὀνομαστικὴ καὶ στὴν πραγματικὴ πρόσοδο καὶ ὑποδεικνύει ὅτι οἱ ἐπενδύσεις στὸν τομέα τῶν ἐνοικιάσεων τῶν προσόδων, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ φορεῖς τοὺς δὲν ὑπολόγιζαν στὶς μεγιστοποιήσεις ποὺ ἀπόρεαν ἀπὸ τὴ σύμπτωση στὸ ἴδιο πρόσωπο διοικητικῶν καὶ φορολογικῶν ἀρμοδιοτήτων, ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐρέθισμα γιὰ τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, πρὸς τὶς ὁποῖες ἀλλωστε κατέληγαν, μιὰ καὶ ἡ φυσικὴ πρόσοδος γινόταν ἀντικείμενο ἐμπορίας. Γι' αὐτὴ τὴν τελευταία τὸ συμβόλαιο προβλέπει ὅτι μπορεῖ νὰ διενεργηθεῖ εἴτε στὸ ἴδιο τὸ νησί εἴτε ἄλλοῦ, ἂν οἱ τιμὲς τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς δὲν παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον : αὐτὴ ἡ

ρήτρα δείχνει ότι το φυσικό προϊόν της φορολογίας έγγραφόταν σε μια διαδικασία έμπορευματοποίησης που την έφερε σε πέρας ο ίδιος ο μισθωτής· δὲ δημιουργοῦσε μιὰ τοπικὴ προσφορά, ἀλλὰ κατευθυνόταν ὁ ἴδιος στὴν ἀγορὰ που θὰ θεωροῦσε ὡς ἱκανοποιητικὴ.

Σύμφωνα μὲ τὸ συμβόλαιο, τὸ μίσθωμα τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας στὰ 1790 ἀνέρχεται σὲ 6.025 γρόσια. Δὲν ἐξειδικεύεται ἂν τὸ ποσὸ αὐτὸ ἐκφράζει τὸ χρηματικὸ ἰσοδύναμο τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου τοῦ νησιοῦ καὶ ἡ μνεία γιὰ τὸ «δέκατον κριθαρίου, σιταρίου καὶ ἄλλο ὅπου ἤθελεν δώσει ὁ Θεὸς» δὲν ἔχει δεσμευτικὴ ἀξία, γιὰτὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ συμφωνητικοῦ γίνεται λόγος ἀκριβῶς γιὰ τὴ φυσικὴ πρόσδοδο, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ περάσει στὴν ἀγορὰ. Τὴν εἰσπραξὴ τῆς φορολογικῆς προσόδου θὰ τὴ διενεργοῦσαν δυὸ πρόσωπα, οἱ ἀδελφοὶ τῶν συμβαλλομένων, ἡ ἓνα ἀπ' αὐτὰ στὴν περίπτωση που τὸ ἄλλο ἀδυνατοῦσε νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο αὐτό. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ οἰκογενειακὴ ἐπιχείρηση καὶ αὐτὸ τὸ παραδοσιακὸ στοιχεῖο ἀξίζει νὰ συγκρατηθεῖ.

Στὸ ἴδιο μέγεθος τοποθετεῖται ἡ πρόσδοδος τῆς Αἴγινας καὶ μιὰ εἰκοσιπενταετία πρὶν: δώδεκα πουργιά, δηλαδὴ 6.000 γρόσια. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ μαρτυρία ἀναφέρει ρητὰ ὅτι στὸ ποσὸ αὐτὸ περιέχεται καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος, ἔχουμε συνεπῶς νὰ κάνουμε μὲ τὴ συνολικὴ φορολογικὴ πρόσδοδο: «Le Vaïnvode, ou gouverneur, avait affirmé les revenus du grand seigneur à raison de douze bourses, et la caratchmoney, ou taxe de capitation seule lui rapportait, à à peu près, la moitié de cette somme»¹⁰. Ἡ σχετικὴ στασιμότητα τοῦ ὕψους τῶν φορολογικῶν προσόδων εἶναι ἓνα φαινόμενο συνηθισμένο στὴν ὀθωμανικὴ δημοσιονομία, ὅπου ἡ προσαρμογὴ τους στὸ ρυθμὸ τῆς νομισματικῆς ὑποτίμησης, στὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ στὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν γίνεται σταδιακὰ ἢ, στίς περιπτώσεις τῶν ἰσόβιων ἐνοικιάσεων, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ κατ' ἀποκοπὴ ποσοῦ που παρέχει ὁ ἐνοικιαστὴς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐτήσιο τέλοςμα, που μένει γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα σταθερό. Γιὰ νὰ μείνουμε στὸ πρῶτο σημεῖο, στὰ χρόνια 1749 - 1789 ἡ προοδευτικὴ ὑποτίμη τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος ἦταν τέτοια, ὥστε ἡ ὑπερτίμηση τοῦ τσεκινιοῦ, που εἶναι σταθερὸ χρυσὸ νόμισμα καὶ ἐπιτρέπει ἔτσι νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέτρο τῶν νομισματικῶν διακυμάνσεων, ἦταν τῆς τάξης τῶν 142%· στὰ χρόνια 1770 - 1789 ἡ ὑπερτίμηση τοῦ τσεκινιοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν παρὰ ἦταν

10. Richard Chandler, *Voyages en Asie Mineure et en Grèce faits aux dépens de la société des dilettanti dans*

les années 1764, 1765 et 1766... traduit... par Servois et Barbié du Bocage, II, Paris, 1805, σ. 319.

τῆς τάξεως τῶν 137% (ἀντιστοιχῶς 100 γιὰ τὰ ἔτη 1749 καὶ 1770).

Ἡ φορολογικὴ πρόσοδος τοῦ νησιοῦ, ποῦ σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω τεκμήρια μένει σταθερὴ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1764 - 1790, ἔχει παρουσιάσει μιὰ αὐξηση ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, ἡ ὁποία ὑπερακοντίζει τὴ νομισματικὴ ὑποτίμηση καὶ ἀντανakλᾶ ἔτσι, ὡς ἓνα βαθμῶ, τὴν ἀντίστοιχη αὐξηση τῶν πηγῶν τῶν φορολογικῶν προσόδων. Μεταφέρουμε ἐδῶ τὴ μαρτυρία ἐνὸς ἀριστου γνώστη τῶν πραγμάτων τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν νησιῶν στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα J. Giraud, ποῦ γράφει στὰ 1674 τὰ ἑξῆς¹¹ : «(...) Egiena, Coulouri et Porros (...) ordinairement sont sous la direction d'un mesme Vaïvode lequel arrente ledit vaïvodalik du Capittan Bassa pour la somme environ de 2.100 piastres par année, d'un mois de mars à l'autre; quelquefois la prennent à meilleur prix, quelquefois à plus haut prix, suivant que se présente quelqu'un qui en baille plus à l'envy l'un de l'autre. Cest année ceux de Coulouri ont envoyé directement au procureur et Chiaia du Capittan Bassa et ont pris l'isle sur eux pour 850 piastres, et de Porros et Egiena un Turc de cette ville (= Ἀθήνα) en a pris le vaïvodalik pour 1.300 piastres». Ὁ ἴδιος μᾶς δίνει ὀρισμένες συμπληρωματικὲς πληροφορίες ξεχωριστὰ γιὰ τὸν Πόρο καὶ τὴ Σαλαμίνα. Γιὰ τὸν Πόρο : «tout ce que le Vaïvode peut retirer de cette isle est ordinairement de 250 piastres plus ou moins que ceux de l'isle baillent audict Vaïvode en argent pour tout droit de disme, caraich et autres droits à luy appartenant»¹². Γιὰ τὴ Σαλαμίνα : «Le Vaïvode qui commande à Egiena et Poros commande aussy ordinairement à Coulouri; mais ceux de Coulouri pour se descharger des extorsions que leur faisoit le Vaïvode ont pris l'isle sur eux payant 850 piastres au Capittan Bassa, et outre copayent 150 piastres de sursat»¹³. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτές, ποῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἐπανορθώσουμε μιὰ πρσανόηση τῶν Spon καὶ Wheler¹⁴, προ-

11. Maxime Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle* (extrait des «Mémoires des Inscriptions et Belles-lettres», t. XXXIX), Paris, 1913, σ. 19 (387).

12. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 23 (391).

13. Maxime Collignon, *Les consul*, σ. 24 (392).

14. Μιλοῦν γιὰ 785 γρόσια καὶ γιὰ τὰ τρία νησιά. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, Fait aux années 1675 et 1676* par Jacob Spon et George Wheler, II, La Haye, 1724, σ. 153-4: "Ils avoient

κύπτει ότι η φορολογική πρόσδοδος τῆς Αἴγινας ἐξαπλασιάστηκε περίπου ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1674 καὶ 1764· γιὰ τὴν ἴδια περίοδο ἡ ἀντιστοιχία τοῦ τσεκινιοῦ μὲ τὸ ἄσπρο παρουσιάζει μιὰ αὐξηση (πρὸς ὄφελος τοῦ πρώτου) τῆς τάξεως τῶν 155% (1674 = 100)¹⁵. Πρόκειται συνεπῶς

autrefois un Vaïvode & un Cady qui gouvernoient Egine, Pòros & Coulouri; mais cette année là ils avoient fait une bourse entre eux pour acheter du Capitan Bacha ces deux Offices, dont il lui payèrent 785 piastres pour ces trois Isles, moyennant quoi on n'avoit rien à leur demander. Ils étoient dans l'incertitude s'ils continueroient, car ils sont fort pauvres comme le sont tous les Albanois dispersés dans la Grèce". Πβ. καὶ *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*. Par Mr. George Wheler... Traduit de l'anglois, II, La Haye, 1723, σ. 217: "Il y a plusieurs Islets dans ce Golfe, mais les principaux sont Aegine, Coloüri, & Porus, & sont les seuls habitez. Ils avoient autrefois un Vaïvode & un Cadi communs; mais ils ont jugé à propos depuis peu de s'accommoder avec le Capitan Bacha, & de lui payer tous les ans 785 piastres pour tous ces trois Isles, à raison de quoi on n'auroit rien à leur demander". Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς παίρνουν, ὑποτίθεται, στὴ Σαλαμίνα, πληροφοριοδότης τους ὡστόσο εἶναι ὁ Giraud. Πβ. καὶ Λουκία Δρούλια, *Ὁ Σπον καὶ ἄλλοι ξένοι στὴν Ἀθήνα* (= *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*), Ἀθήνα, 1968, σ. 14, 21-2, 23. Ἄν ἡ πληροφορία τῶν δυὸ περιηγητῶν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς παρανόηση ποῦ συγχέει τὴν πρόσδοδο τῆς Σαλαμίνας μὲ τὸ σύνολο τῶν προσόδων τῶν τριῶν νησιῶν, μιὰ ἄλλη πληροφορία τῆς ἴδιας

ἐποχῆς (1667) δὲν πρέπει νὰ τὴν πάρουμε στὰ μετρητά: πρόκειται γιὰ τὴν πληροφορία ποῦ δίνει ὁ Ἑβλιὰ Τσελεμπή (Κώστας Μπίρης, *Τὰ ἀττικά τοῦ Ἑβλιὰ Τσελεμπή. Αἱ Ἀθήναι καὶ τὰ περίχωρά των κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα*, Ἀθήνα, 1959, σ. 68), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐκπρόσωπος (δηλαδὴ ὁ βοεβόδας) τοῦ Καπουδᾶν πασᾶ εἰσέπραξε ἀπὸ τὴν Αἴγινα 7.000 γρόσια γιὰ τὸ δημόσιο, δηλαδὴ ἓνα ποσὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὴ φορολογικὴ πρόσδοδο τοῦ νησιοῦ στὰ 1674 καὶ στὰ 1764-1790. Σ' αὐτὸ τὸ ποσὸ δὲ γίνεται νὰ φτάσει κανεὶς ἀκόμη κι ἂν προσθέσει τὸ sursat ποῦ εἰσπραττόταν ἀκανόνιστα καὶ ποῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Giraud (Maxime Collignon, *Le consul*, 22 (390)), ἀνερχόταν σὲ 350 γρόσια: "Les Egienistes payent outre les droits cy dessus le droict de sursat qui est un droict que l'on paye par toutte la Turquie quand le Grand Seigneur a guerre; par cy devant ni mesme pendant la guerre des Venitiens ils n'avoient point payé ledit droict de sursat, mais ont payé cette année passée et apresent la somme de 350 piastres".

15. Γιὰ τὴν ἀντιστοιχία τσεκινιοῦ καὶ ἄσπρου στὸν 17^ο αἰῶνα, Vuk Vinaver, *Der venezianische Goldzschin in der Republik Ragusa*, "Bollettino dell'Istituto di storia della società e dello stato veneziano", 4 (1962), σ. 145. *Pregled istorije novca u jugoslovenskim jemljama (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 1970,

για μιὰ αύξηση τῆς φορολογικῆς προσόδου ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν πληθωρισμὸ καὶ συνδεδεμένη, ἀντίθετα, μὲ μιὰ ἀντίστοιχη ἄνοδο τῶν πηγῶν τῶν φορολογικῶν προσόδων τοῦ νησιοῦ.

Τὶς πηγές τῆς φορολογίας μποροῦμε νὰ τὶς συνοψίσουμε στὶς ἐξῆς, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Giraud¹⁶ ποὺ ἀντανακλοῦν, χονδρικὰ, τὴν τάξη μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζονται στοὺς Kanunnâme : δημητριακὰ (σιτάρι καὶ κριθάρι), βαμβάκι, ὕσπρια, ἀμύγδαλα, ποὺ ὑπόκεινται σὲ δεκάτη χωρὶς sâlatiye καὶ ποὺ συνιστοῦν τὴ φυσικὴ πρόσοδο· μοῦστος, ποὺ φαίνεται ὅτι βαρυνόταν μόνο μὲ τὸ bac-î pazar (τρία ἄσπρα στὸ φόρτωμα στὴν ἐποχὴ τοῦ Giraud)· μελίσσια, ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπόκεινταν σὲ δεκάτη καταβαλλόμενη σὲ χρῆμα (τρία ἄσπρα κατὰ μελίσσι, ὅσο καὶ στὴν Ἀθήνα)· τελωνεῖο (resm-i gümrük) πρὸς 4 %· πρόστιμα ποὺ δὲν ὀρίζονται καὶ φόρος γάμου (32 ἄσπρα). Ὡς πρὸς τὸν κεφαλικὸ φόρο, ἡ ἴδια πηγὴ παραδίδει ὅτι ἀνερχόταν σὲ ἓνα γρόσι γιὰ τοὺς ἐνῆλικους καὶ σὲ δέκα παράδες γιὰ τοὺς ἀνήλικους, πράγμα ποὺ ὑποδείχνει ὅτι ὁ κεφαλικὸς φόρος ὀριζόταν ὡς maktu στὴ βάση μιᾶς ἀπογραφῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ δημογραφικὰ δεδομένα κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Giraud. Σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ἡ ἀνακατανομὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ποὺ εἶχε ὀριστεῖ κατ' ἀποκοπὴ θὰ ἦταν εὐεργετικὴ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ· ὥστόσο αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι στὰ 1668-9 ἡ Αἴγινα παρουσιάζει ὑψηλὸ σχετικὰ ἀριθμὸ φορολογικῶν μονάδων (166 ἔναντι 142 γιὰ τὴν Ἀθήνα, 1309 γιὰ τὴν Εὐβοία, 290 γιὰ τὸ Ζητούνι, 355 γιὰ τὴ Λειβαδιὰ κ.τ.λ)¹⁷ καὶ στὸ γεγονός ὅτι στὰ 1668 εἶχε ὑποστῆ μιὰ πληθυσμικὴ ἀφαιμάξη ποὺ ἀνέτρεψε τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ σὲ τρόπον ὥστε σὲ ἓνα σύνολο 3.000 ψυχῶν τὰ 2/3 νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὶς γυναῖκες¹⁸. Ἐπίσης δὲ

σ. 140-86. Γιὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, σ. 82-3· Vuk Vinaver, *Der venezianische Goldzschin*, σ. 171· *Pregled istorije novca*, σ. 252-91 (πβ. σ. 273)· Β. Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792)*, Ἀθήνα, 1972, σ. 116-7.

16. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 21-2 (389-90).

17. Rusi Stojkov, *La division administrative de l'eyalet de Rou-*

mélie pendant les années soixante du XVIIe siècle selon un registre turc-ottoman de 1668-1669, "Studia Balcanica", 1 (Sofia, 1970), σ. 213-4.

18. Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 20-1 (388-9): "Dans ladite isle seront quelque trois mil ames les deux tiers en plus femmes et filles, cela procedant de ce que leur enleva le capitaine general les 600 Grecs et autres 300 et plus, que leur prist encor par force le Capitan Bassa l'année 1668, qu' il envoya aux

μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι το *caraiçh* του Giraud είναι ή *ispence*, γιατί το ποσό του ενός γροσιού κατά κεφαλή είναι πολύ ύψηλο (μόνο οί Έβραίοι τής Πελοποννήσου καταβάλλουν μετά την ανάκτησή της

mines de Candie où ils sont tous restez ainsy que les autres aux galères vénitienes." Η συνέχεια του χωρίου είναι εξαιρετικά διαφωτιστική, γιατί δείχνει ότι τα εισοδήματα του νησιού προέρχονταν κυρίως από τη ναυτιλία, δηλαδή από μια πηγή που στο φορολογικό επίπεδο θα άνταναν κλόταν σχεδόν άποκλειστικά στον κεφαλικό φόρο (πράγμα που δε συμβαίνει στην εποχή αυτή, καθώς είδαμε σχολιάζοντας το κατά κεφαλή ποσό του φόρου αυτού) ή στις εισφορές που συνδέονταν με το διοικητικό σύστημα στο όποιο ύπαγόταν το νησί: "Et à cause de menquance d'hommes l'isle est fort pauvre attendu qu'avec le gain qu'ils faisoient par mer ils faisoient fleurir l'isle outtre ces bons mariniers et des plus experts de toutes les isles de l'archipel, et toutes les fregattes qui ont les Turqs d'Athènes qui font les voyages de Constantinople, Scio, Smirne et Alexandrie, tous les mariniers et caravochiri d'icelles sont d'Egiena". Τα τεκμήρια που προηγήθηκαν μάς επιτρέπουν να επιχειρήσουμε όρισμένες προσεγγίσεις άναφορικά με τον πληθυσμό και τον κεφαλικό φόρο. Οί άριθμοί που διαθέτουμε για τον πληθυσμό του νησιού (βλ. μια συναγωγή των μαρτυριών που παρουσιάζει ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα τής Αίγινης. Ιστορική και μορφολογική εξέταση των μνημείων*, Αθήνα, 1962, σ. 50-1) είναι, όπως συνήθως συμβαίνει, έξω από σύγκριση: άρκούμαστα έδω σ' εκείνους του Giraud. Άν δεχτούμε χοντρικά για τα τέλη του ΙΖ' αιώνα μια

σχέση τής τάξης των 30% άνάμεσα στις ηλικίες 16 κ.έ. του άρσενικού πληθυσμού και στο συνολικό πληθυσμό (σχέση που υποδειχεται από μια δειγματοληψία βασισμένη σε πελοποννησιακούς και έπτανησιακούς πληθυσμούς τής εποχής αυτής) και μια σχέση τής τάξης των 60% για τις ηλικίες 16 κ.έ. άναφορικά με το συνολικό άρσενικό πληθυσμό, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο φορολογούμενος άρσενικός πληθυσμός τής Αίγινας άνερχόταν: α) πριν από την άφαιμάξη γύρω στις 1.200 ψυχές β) μετά την άφαιμάξη γύρω στις 300 ψυχές, όπου θα κυριαρχούσαν οί μεγαλύτερες ηλικίες και στις όποιες θα έρχόταν να προστεθούν κάπου 800 ψυχές που θα συνιστούσαν τον άνήλικο άρσενικό πληθυσμό. Αυτό του είδους οί πληθυσμικές άφαιμάξεις δεν είναι τελεσίδικα άναναπλήρωτες, γιατί κάποια στιγμή ένα μέρος του πληθυσμού αυτού ξαναγυρίζει στις έστιές του. Άν υπολογίσουμε ώστόσο μετά το 1668 τον πληθυσμό του νησιού γύρω στις 3.000, με ένα ποσοστό έτήσιας αύξησης 1,2⁰/₀₀, που ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (*Δημογραφικές εξέλιξεις, [=Ιστορία του ελληνικού έθνους, ΙΑ' Αθήνα, 1975,] σ. 158*) δείχνει ότι ίσχύει για την Πελοπόννησο στα χρόνια 1700-1830 και που άφορα σε ένα πληθυσμό που γνώρισε τις ίδιες έξωγενείς καθοριστικότητες, ο πληθυσμός τής Αίγινας θα πρέπει να έφτανε στα 1674 γύρω στις 3500 ψυχές σε στρογγυλούς άριθμούς. Ένας πληθυσμός 1.200 ψυχών πριν από τα 1668 υποδεικνύει μια πρόσοδο κατά πολύ άνώτερη από εκείνη που μάς παρα-

ἀπὸ τοὺς Τούρκους 125 ἄσπρα ὡς ispençe, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ συνεχίζουν νὰ καταβάλλουν 25 ἄσπρα)¹⁹.

Γιὰ τὴν παραγωγή μᾶς λείπουν ποσοτικὰ στοιχεῖα· ὁ Giraud μνημονεύει ὅτι ἡ δεκάτη τοῦ σιταριοῦ καὶ τοῦ κριθαριοῦ στὰ 1673 εἶχε φτάσει τὰ 1.230 κιλά (ἀντίστοιχα 810 καὶ 420), πρᾶγμα ποὺ ὑποδεικνύει μιὰ παραγωγή τῆς τάξεως τῶν 12.300 κιλῶν (301.215 χγ.). Ἐφαρμόζοντας τὴν τιμὴ ποὺ ἴσχυε στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας²⁰, ἡ δεκάτη τῶν δημητριακῶν ἀντιστοιχοῦσε σὲ π. 467 γρόσια, δηλαδὴ στὰ 44% τῆς συνολικῆς προσόδου τοῦ νησιοῦ. Στὸ ἴδιο ποσοστὸ φτάνει κανεὶς ἂν ἐφαρμόσει στὴν ἴδια ποσότητα δημητριακῶν τιμὲς ποὺ ἰσχύ-

δίνει ὁ Giraud· ἂν ὥστόσο ἡ συνολικὴ πρόσδοδος τοῦ 1674 ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ κατανομή τοῦ χαρακτοῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐμενῆς γιὰ τὸν πληθυσμό. Καθὼς στὰ 1764 ὁ κεφαλικὸς φόρος ἀντιστοιχοῦσε, σύμφωνα μὲ τὸν Chandler, στὰ 50% τῆς συνολικῆς προσόδου, δηλαδὴ σὲ 3.000 γρόσια, ἔχουμε χονδρικὰ τὶς ἐξῆς πιθανότητες σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ φορολογούμενου πληθυσμοῦ: 600 ψυχὰς ἂν ἐφαρμόσουμε τὸν ἀπλὸ ἀριθμητικὸ μέσο ὄρο τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· 1.500 ψυχὰς ἂν ἐφαρμόσουμε τὸ ἐλάχιστο καὶ 850 ἂν ἐφαρμόσουμε τὸν ἀπλὸ ἀριθμητικὸ μέσο ὄρο τῆς δεύτερης καὶ τρίτης κλίμακας τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς πρὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα φαίνεται νὰ εἶναι ὁ τελευταῖος ποὺ δίνει μιὰ σχέση τῶν ἡλικιῶν 16 κ.ἔ. τῆς τάξεως τῶν 25% (ἔναντι 44% καὶ 17,5% γιὰ τοὺς δυὸ ἄλλους). Σύμφωνα μ' αὐτὰς τὶς προσεγγίσεις μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ φορολογικὴ πηγὴ ποὺ παρουσίαζε ἄλλοτε εὐμενὴ καὶ ἄλλοτε δυσμενὴ συσχετισμὸ ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κεφαλικοῦ φόρου· καθὼς ὅμως δὲν ἔχουμε ἐνδιάμεσες πληροφορίες γιὰ τὰ χρονικὰ ὅρια 1668-1764, δὲν εἴμασθε σὲ θέση νὰ διακρί-

νοῦμε ἂν τὸ ποσὸ ποὺ κάποτε εἶχε ὀριστεῖ ὡς κεφαλικὸς φόρος ἀκολούθησε τὴ δημογραφικὴ συμπίεση.

19. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda osmanlı impara torlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I: Kanunlar*, Istanbul, 1945, σ. 327 § 6· πβ. Halil Inalcik, *Osmanlılar'da raiyyet rüşümü*, "Belleten", 23/92 (1959), σ. 603. Ἡ ispençe ἐβάρυνε τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς ἢ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν πόλεων ποὺ εἶχαν ἀγροτικὲς ἀσχολίες καὶ ἔτσι, ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Kanunnâme τοῦ 1716 τῆς Πελοποννήσου, οἱ Ἑβραῖοι δὲν ὑπόκεινταν στὸ φόρο αὐτό. Βλ. N. Beldiceanu, *Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikala*, "Revue des études islamiques", 40 (1972), σ. 133-5.

20. Σύμφωνα μὲ τὸν Giraud (Maxime Collignon, *Le consul*, σ. 30 (398)] ἓνα κιλὸ σιταριοῦ καὶ ἓνα κιλὸ κριθαριοῦ τιμῶνταν στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας 5,5 timin, ὑπολογίζοντάς το πρὸς 15 ἄσπρα (σ. 39 (407)). Ὑπολογίζοντας ὅτι συνήθως ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ ἦταν διπλάσια ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ κριθαριοῦ, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ τιμὲς τοὺς ἦταν ἀντιστοίχως στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας 55 καὶ 27,5 ἄσπρα. Πρὸκειται προφανῶς γιὰ τὸ τουρκικὸ timin (sü-

ουν στον ΙΗ' αιώνα²¹. Στα 1790 : γύρω στα 36% τῆς συνολικῆς προσόδου (χωρὶς τὸν ὑπολογισμὸ τῶν μεταφορικῶν). Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πέφτει γύρω στὰ 28% ἂν ἐφαρμόσουμε τὶς τιμὲς τοῦ 1766, ἀλλὰ ἀνεβαίνει στὰ 42,5 καὶ στὰ 61,6% τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἂν ἐφαρμόσουμε, ἀντίστοιχα, τὶς τιμὲς τοῦ 1788 καὶ 1790. Αὐτὲς οἱ προσεγγίσεις ἔχουν κάποια ἐνδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὰ περιθώρια ποὺ ἄφηναν οἱ δεκάτες τῶν δημητριακῶν γιὰ τὴν ἀπόσβεση τοῦ μισθώματος τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἂν φυσικὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ παραγωγή τῶν δημητριακῶν δὲν εἶχε ἀύξηθεῖ στὸν ΙΗ' αἰώνα· ἐξυπακούεται, ἄλλωστε, ὅτι τὰ μέγιστα ποσοστὰ ἐπιδέχονται ὀρισμένη μείωση, ποὺ δὲ μπορούμε νὰ τὴν ὑπολογίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, στὸ βαθμὸ ὅπου ἡ κυκλικὴ κίνηση τῶν τιμῶν στὴν περιφερειακὴ ἀγορὰ ἦταν συνάρτηση τῆς διακύμανσης τῶν ἐσοδειῶν, τῶν ὁποίων ἡ πτώση συνεπαγόταν καὶ τὴν πτώση τῆς δεκάτης ποὺ ἦταν ἓνας φόρος ἀναλογικῶς. Ἐφαρμόζοντας τὸν ἴδιο τρόπο συσχέτισης πληθυσμοῦ καὶ κεφαλικοῦ φόρου καὶ κἀνοντας ἀποδεικτὴ τὴν πληφορία ὅτι ὁ τελευταῖος ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὰ 50% περίπου τῆς συνολικῆς προσόδου, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἰσχύσει γιὰ ἓνα πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 3.000 ὠς 3.500, τὸ πολὺ, κατοίκων — κι αὐτὸ ἂν ἐφαρμόσουμε τὶς κατώτερες κλίμακες τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ἐνῶ ἂν ἐφαρμόσουμε τὸ μέσο ὄρο ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν δευτέρη, ἀπὸ τὶς τρεῖς, κλίμακα, τὰ στοιχεῖα τοῦ Chandler δὲ θὰ ἀφοροῦσαν παρὰ ἓνα πληθυσμὸ 2.000 ψυχῶν· ὁ πρῶτος ἀριθμὸς πλησιάζει τὴν ἐκτίμηση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ κάνει ὁ ἴδιος ὁ Chandler (3-4.000)²².

Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς κλείνουμε τὶς συγκρίσεις ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ΙΖ' καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἄν καὶ χωρὶς τὸν ἐπιθυμητὸ βαθμὸ ἀκρίβειας, οἱ συγκρίσεις αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κεφαλικὸς φόρος καὶ ἡ δεκάτη τῶν σιτηρῶν ἀποτελοῦσαν δυὸ σταθερὲς ποὺ συμπεριφέρονται ἄνισα κατὰ τὴ μακρὰ περίοδο στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ σύγκριση καὶ ποὺ ὑποδεικνύουν ὅτι, στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, οἱ πηγὲς αὐτὲς τῆς φορολογικῆς προσόδου μπορούν νὰ καλύψουν τὰ + 80% τοῦ μισθώματος.

mün) καὶ ὄχι γιὰ τὸ γαλλικὸ· ἡ διατίμηση ποὺ δίνει ὁ Giraud συμφωνεῖ μὲ τὴ διατίμηση ποὺ ξέρομε γιὰ τὸ 1655, ἐνῶ γιὰ τὰ ἔτη 1665 καὶ 1669 οἱ ἀντιστοιχίες εἶναι τῆς τάξης 7-8 καὶ 5 ἄσπρα. Βλ. Robert Mantran, *Istanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle*,

Paris, 1962, σ. 244, 245· Vuk Vina-ver, *Pregled istorije novca*, σ. 158-9.

21. Spyros I. Asdrachas, *Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle*, "Südost-Forschungen", 31 (1972), σ. 184-5.

22. Πβ. σσμ. 18.

Για να ισχύει η ίδια αναλογία στην εποχή που ακολουθεί την πληθυσμιακή συμπίεση, θα έπρεπε να μεγαλώσει ο βαθμός εκμετάλλευσης του πληθυσμού, πράγμα που ήταν δυνατό αν ληφθεί υπόψη ότι τα στοιχεία που αναφέραμε υποδείχνουν ένα χαμηλό μέσο όρο για τον κεφαλικό φόρο, μέσο όρο που θα ήταν το αποτέλεσμα μιας ευνοϊκῆς ανακατανομῆς τοῦ απαιτούμενου ποσοῦ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου.

III

Είδαμε ότι τὸ ἐλάχιστο κέρδος που ἀναμενόταν ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν προσόδων τῆς Αἴγινας ξεπερνοῦσε τὰ 20% τοῦ κεφαλαίου που εἶχε ἐπενδυθεῖ καὶ που ἀντιστοιχοῦσε στὴν ὀνομαστικὴ φορολογικὴ πρόσοδο, που μὲ τὴ σειρά της εἶχε ἀύξηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίπεδό της στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα μὲ ἓνα ρυθμὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ πληθωρισμοῦ. Μιὰ πρόσφατη ἔρευνα τῶν ἰσόβιων ἐνοικιάσεων τῶν προσόδων (mâlikâne) στὸν ΙΗ' αἰώνα²³, που ἔχουν διακριθεῖ σὲ ἐκεῖνες που ἀφοροῦν τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ ἐκεῖνες που ἀφοροῦν τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή, ἔδειξε ὅτι στὸ ἐπίπεδο τῆς αὐτοκρατορίας οἱ πρώτες παρουσιάζουν ἓνα ὑψηλὸ βαθμὸ ἀύξεσης, ἐνῶ οἱ δεύτερες χαρακτηρίζονται ἀπὸ στασιμότητα που ἀρχίζει στὰ 1780, μὲ ἐξαιρέση ὀρισμένα εἶδη που ἀποροφοῦνται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο (νῆματα), ὕστερα ἀπὸ μιὰ γοργὴ ἀύξηση που συμβαίνει στὰ χρόνια 1730/40 - 1760/70. Ἔχουμε λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ πρόσοδοι ἀνεβαίνουν γενικὰ στὸν ἐλλαδικὸ χωρὸ στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα, χωρὶς ἢ συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἄνοδο αὐτὴ καὶ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου νὰ εἶναι ἀποκλειστικῆ· σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ τάση θὰ πρέπει νὰ ἐγγραφεῖ καὶ ἡ περίπτωση τῶν φορολογικῶν προσόδων τῆς Αἴγινας, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ ζητήσῃ κανεὶς σ' αὐτὴ μιὰ ἔμμεση διασύνδεση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἡ περίοδος 1764 (καὶ πρὶν) ὡς 1790 εἶναι μιὰ περίοδος στασιμότητας καὶ μάλιστα ὑποχώρησης, ἀφοῦ στὸν καθορισμὸ τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου δὲν ὑπαισέρχεται ὁ πληθωρισμὸς· ἔμμεσα ἐπίσης μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὅτι στὸν καθορισμὸ αὐτὸ δὲν ὑπαισέρχεται οὔτε ἡ πλειοδοσία — κι' ἐδῶ ἴσως χρειάζεται νὰ ἐξειδικευθεῖ μιὰ ἀπὸ

23. Mehmet Genç, *A comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of commercial and industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century*, (πολυγραφημέ-

νο) ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο τῆς AIESEE μὲ θέμα τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴ βελγικὴ πόλις (Ἀμβούργο, 22-27.3.1976). Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ συμπεριληφθεῖ στὰ πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου.

τις επιπτώσεις τῆς γραφειοκρατικῆς λειτουργίας τῆς ὁποίας φορέας εἶναι στὸ παράδειγμά μας ὁ Κοδριακός. Ἡ ἐμπειρία ἀφῆνει νὰ φανεῖ στοὺς ἐνδιαφερόμενους ὅτι μιὰ τοποθέτηση κεφαλαίων σ' αὐτὲς τὲς προσόδους εἶναι ἐπωφελής, τουλάχιστο ἐπωφελέστερη ἀπὸ μιὰ ὑψηλὴ τοκογλυφικὴ τοποθέτηση. Νὰ ὀρίσει κανεὶς τὰ ἐπίπεδα τοῦ μέγιστου πιθανοῦ ὀφέλους, χωρὶς νὰ ἔχει ἐμπειρικὰ τεκμήρια, θὰ ἦταν ριψοκίνδυνο καὶ δίχως σταθερὴ θεωρητικὴ θεμελίωση. Μπορεῖ ὥστόσο κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι οἱ σχέσεις κεφαλικοῦ φόρου καὶ δεκάτης μὲ τὴ συνολικὴ πρόσοδο δὲν εἶναι τῆς τάξης πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποδείξει ἀκραῖα κέρδη, πού ἐπιτρέπουν τὴ στιγμιαία δημιουργία ἐνὸς πλούτου τέτοιων διαστάσεων πού ἐξηγεῖ μὲ τὴ σειρά του γιὰ τὴ ἔνοικιάση τῶν προσόδων συνιτιστοῦσε τὸν κύριο πόλο ἑξέλιξης τῶν κεφαλαίων, στὰ πλαίσια τουλάχιστο τῆς κυρίαρχης ὀθωμανικῆς κοινωνίας. Βεβαίως, ἀκραῖα παραδείγματα σὰν αὐτὸ τῶν ἱμλιακίων τῆς Πελοποννήσου, πού παρουσιάζουν στὰ πρῶτα χρόνια τῆς συγκρότησής τους μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ὀνομαστικὴ καὶ στὴν πραγματικὴ πρόσοδο τῆς τάξης τῶν 700%²⁴, δὲν εἰκονογραφοῦν παρὰ τὲς ἐξαιρέσεις ἢ τὸ συγκυριακὸ χαρακτηρὰ στὸ σύστημα τῶν ἐνοικιάσεων ἢ ἀδυναμία τῶν κοινοτήτων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴ φορολογία ἐκφράζει κυρίως τὲς ἐπιπτώσεις τῆς ὑπενοικιάσης. Στὴν περίπτωση πού σχολιάσαμε (καὶ πού μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε τὴ σύζευξη γραφειοκρατικῶν λειτουργιῶν, ἐνὸς ἐπιπέδου πού ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς γραφειοκρατικῆς πυραμίδας, μὲ τὲς οικονομικὲς ἐπιλογὲς τοῦ κεφαλαίου σὲ μιὰ προκαπιταλιστικὴ οἰκονομία βασισμένη στὸν ἀγροτικὸ τομέα), φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση ἱκανὴ νὰ προσφέρει κέρδη ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ συνήθη ἐμπορικὰ (γύρω στὰ 30%), ἀλλὰ χωρὶς ἀκραῖες μεγιστοποιήσεις.

Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς

24. Παναγιώτης Παπατσώνης, Ἐπονημονεύματα (ἔκδ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη), Ἀθήνα, 1960, σ. 30-1. Γιὰ τὲς ἐπιπτώσεις τοῦ συστήματος τῆς ἐπενοικιάσης, βλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα Bistra Cvetkova, *L' évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au*

milieu du XVIIIe siècle, "Études Historiques", I (1960), σ. 179-203. *Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l' époque du XVIe au XVIIIe siècle*, "Actes du Premier Congrès International des études balkaniques", III (Sofia, 1969), σ. 709-20.

Προσθήκη στὴ σημ. 23: Τὰ πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ τὸν τίτλο: *La Révolution industrielle dans le Sud-est européen — XIXe siècle*, Sofia, 1977.